

ЗАГАЛЬНЕ ТА СПЕЦИФІЧНЕ У ФРАЗЕОЛОГІЧНОМУ ФОНДІ (НА МАТЕРІАЛІ ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ НА ПОЗНАЧЕННЯ ЕМОЦІЙНОГО СТАНУ ЛЮДИНИ)

У статті розглянуто семантику, лексичний склад та образність емотивних фразеологізмів. Найбільшу кількість складають одиниці на позначення хвилювання. В проаналізованих фразеологізмах у значній кількості наявні соматизми і зооніми, у деяких одиницях виявлено стилістично марковану лексику.

Ключові слова: фразеологізм, фразеологічна одиниця, фразеосемантична група, лексема, образність, оцінка, емоції.

Фразеологія складає досить великий лексичний пласт будь-якої мови. Вона віддзеркалює світобачення, уявлення та специфіку життя етносу в певний період часу. Дослідження фразеологічного складу дає змогу більше дізнатися про обряди, традиції, вірування та інше. Тому цим займалися багато визначних мовознавців.

Загальноприйнятою є думка, що започаткував науковий підхід до фразеологічних одиниць швейцарський вчений Ш. Баллі [11, 12]. Історію вивчення, розвиток фразеології, її структуру та семантику ФО вивчали Л. Г. Авксентьев, В. В. Виноградов, Ф. П. Медведев, В. М. Мокієнко, Л. Г. Скрипник, В. Д. Ужченко, Л. І. Яковенко та ін. [див. 1; 2; 4; 5; 6; 8; 9]. Праці цих учених становили теоретичне підґрунтя нашого дослідження.

Однак мало вивченим залишається питання про фразеологізми або фразеологічні одиниці (далі – ФО) на позначення саме емоційного стану людини.

Актуальність роботи полягає в тому, що емотивні фразеологізми являють собою великий шар фразеологічного складу української мови і є досить часто вживаними. На наш погляд, аналіз цих ФО дає змогу більше дослідити уявлення українців про емоційні характеристики людини, що уможливорює більш повну реконструкцію мовної картини світу певної лінгвоспільноти.

Таким чином, **мета** нашої праці – дослідити загальні та специфічні особливості, семантику і компонентний склад українських емотивних фразеологічних одиниць. **Об’єкт** дослідження – фразеологія української мови, **предмет** – емотивні ФО.

Аналізуючи погляди дослідників на ФО, можна узагальнити, що фразеологізм – це соціально зумовлена стійка лексико-граматична єдність декількох нарізно оформлених компонентів, що мають специфічні властивості, якими й відрізняються від вільних синтаксичних конструкцій та окремих слів. Здебільшого такі одиниці мають образний характер, а їх значення не впливає з суми значень їх складників. Крім того, ФО властивий високий ступінь оцінності. «Як базові характеристики, що зумовлюють існування людини в суспільстві, регламентують норми та шлях, яким вони можуть бути досягнені, мовцями усвідомлюються такі основні типи оцінки: сенсорні, етично-естетичні, раціоналістичні, що маркують пізнавальні, суспільні, творчі та практичні цінності» [2, 7].

В нашій роботі ми розглядаємо фразеологію у вузькому розумінні і не беремо до уваги паремії. Як робоче приймаємо визначення В. Д. Ужченка та Д. В. Ужченка: «Фразеологізм – надслівна, семантично цілісна, відносно стійка (з допуском варіантності), відтворювана й переважно експресивна одиниця, яка виконує характеризуючо-номінативну функцію» [8, 22].

Виявлені шляхом суцільної вибірки з різних словників 100 українських ФО на позначення емоційного стану людини свідчать, що ці одиниці складають важливий пласт української фразеології. Адже фразеологія кожної мови містить такі одиниці, які для певної лінгвоспільноти є важливими з огляду на різноманітні причини. Фразеологізми зазвичай не називають значеннєво-нейтральні реалії.

Зібрані ФО ми поділили на 8 фразеосемантичних груп (далі – ФСГ): «Хвилювання» (28 одиниць); «Гнів, злість» (27); «Страх» (14); «Здивування» (14); «Радість» (13); «Плач» (9); «Сміх» (4); «Спокій» (2).

Фразеосемантична група «Хвилювання» містить одиниці, що позначають загальний стан неймовірного хвилювання: *аж у землю вкипіти* «бути надзвичайно враженим, схвилюваним чимсь несподіваним» [11, 115]; *аж у піт кидати / кинути* «хто-небудь починає дуже хвилюватися» [11, 291]; *бити / забити тривогу* «виявляти занепокоєння, хвилюватися» [11, 28]; *важкий камінь давить душу (серце)* «хто-небудь дуже страждає, хвилюється» [11, 286]. Також тут наявні фразеологізми, які описують стан занепокоєння, переживання: *битися як горлиця* «дуже тужити, побиватися, переживати через когось або щось» [11, 30]; *бити / ударити на сполох* «виявляти занепокоєння, переживати» [11, 29]; *брати (приймати) / взяти близько до свого серця* «болісно сприймати, переживати що-небудь» [11, 44].

Подібною до попередньої є ФСГ «Гнів, злість» (24). Серед фразеологізмів цієї групи є ті, що позначають сердиту людину: *аж вогню креше* «дуже, надто сердиться» [11, 312]; *аж очі рогом* «у когось дуже незадоволений, сердитий вигляд» [11, 474]; *дути губи* «сердитися, ображатися на когось» [11, 223]; *не в гуморі* «у поганому настрої, невеселий, сердитий» [11, 174]; *не в дусі* «у поганому настрої, сердитий» [11, 223].

Також слід узалежнити ФО, які описують стан гніву людини: *аж вогню давати* «дуже гніватися з якогось приводу» [11, 176]; *аж іскри з очей сиплються (летять, скачуть)* «уживається для підкреслення чийогось гніву, злості» [11, 276]; *важким (недобрим) духом дихати* «дуже сердитись, гніватись на когось» [11, 200]. Можемо помітити, що подані фразеологізми мають значення не тільки розгніваної людини, а й сердитою. Тому що ці два стани мають подібні ознаки.

Також досить об'ємною є ФСГ «Страх», до складу якої належить 14 ФО на позначення переляку: *аж волосся піднімається вгору* «кому-небудь стає дуже страшно» [11, 124]; *аж очі на лоб лізуть / полізли* «хтось відчуває страх, переляк» [11, 473]; *бере на дрижаки* «хто-небудь труситься від страху» [11, 26]; *бере з-за плечей* «кому-небудь страшно, хтось переживає почуття страху, жаху» [11, 26]. Помічаємо, що ця група невід'ємно пов'язана з ФСГ «Хвилювання», бо людина під час такого емоційного напруження постійно хвилюється, або ж навпаки – припиняє відчувати будь-що в стані афекту.

Однаковою за кількістю з попередньою є ФСГ «Здивування», яка має також подібні одиниці, адже відчуття страху може з'явитись внаслідок подиву. Сюди уналежнюємо такі фразеологізми: *аж за голову взятися* «уживається для вираження сильного здивування» [11, 61]; *аж очі на лоб лізуть* «хтось виявляє велике здивування» [11, 473]; *брови полізли на лоба* «хто-небудь чимсь дуже вражений, виявляє надзвичайне здивування» [11, 46].

Дуже часто, здивувавшись, людина не контролює свої подальші емоції і вигукує якусь нісенітницю. В сучасному світі під час такої ситуації можна почути навіть нецензурну лексику. Але є й фразеологізми, які вживаються в таких випадках, наприклад: *Бий / побий тебе (його, її) лиха та нещаслива година (морока, грім)!* «уживається для вираження

великого здивування з приводу чогось» [11, 152]; *Он (от) воно що!* «уживається для вираження сильного здивування з якого-небудь приводу або здогаду» [11, 124]. З огляду на конотативний складник аналізованих ФО варто зазначити, що значна їх частина виражає експресію, підкреслюючи стан здивування.

Досить експресивними є також фразеологізми з ФСГ «Плач» (9), наприклад: *виливати / вилити сльози* «гірко плакати» [11, 75]; *вилакати / виплакувати очі* «довго і часто плакати» [11, 80]; *втирати сльози* «плакати з горя» [11, 136]; *за слізьми світу білого не бачити* «нестримно, весь час плакати, ридати» [11, 24].

Розповідаючи про емоції, неможливо не згадати позитивні емоційні стани. ФО на позначення їх ми уналежнили до ФСГ «Радість», «Сміх», «Спокій». На жаль, в цих групах найменша кількість одиниць. На нашу думку, це спричинено тим, що люди більше звертають увагу на негатив, ніж на позитивні моменти.

ФСГ «Радість» містить 13 фразеологізмів, які описують стан піднесення, наприклад: *бісики грають (стрибають, іскрять) в очах* «хто-небудь веселий, перебуває в піднесеному настрої» [11, 33]; *все співає* «хтось перебуває в дуже піднесеному настрої» [11, 130]; *у добромум гуморі* «у піднесеному настрої, усміхнений, життєрадісний, веселий» [11, 174].

На противагу цим одиницям можемо назвати приклади фразеологізмів зі значенням поганого настрою: *не в гуморі* «у поганому настрої, невеселий» [11, 174]; *як (мов, немов) чорний віл на ногу наступив* «дуже засмучений, невеселий» [8, 110].

До складу ФСГ «Сміх» уналежнюємо такі ФО: *аж вхопитися / братися за живіт (за боки, в боки)* «дуже сміятися, реготати» [11, 144]; *вмирати (помирати) зо сміху* «дуже сміятися» [11, 119]. Помічаємо, що таку позитивну емоцію як сміх дуже часто описують зневажливо; лексеми мають переважно негативну конотацію.

На нашу думку, «Спокій» теж слід уналежнювати до позитивних емоцій, адже в такому випадку людина відчуває полегшення, про що свідчать дефініції фразеологізмів на позначення цього стану: *відлягло (відійшло) від серця (від душі)* «хтось відчув полегшення, спокій, перестав хвилюватися, тривожитися» [11, 104]; *як камінь з душі (з грудей) спав* «кому-небудь стало спокійно, хтось заспокоївся» [11, 287].

Як бачимо, більшість фразеологізмів позначають емоційний стан хвилювання або злості, гніву. Тобто, набагато частіше вживаються негативні емотивні одиниці. На нашу думку, це пов'язано з тим, що людина схильна до того, щоб розповідати про погане більше, ніж про позитивні моменти.

Зібрані фразеологічні одиниці дуже різняться за своїм лексичним складом. Оскільки архісевою є людина та її емоційний стан, то найбільшу частину фразеологізмів складають соматичні компоненти. Слід зазначити, що серед зібраних одиниць наявні такі назви частин тіла: *брови, волосся, вуха, голова, груди, губи, душа, живіт, зуби, кров, лоб, ніс, ноги, очі, ніт, серце* тощо.

Найбільша кількість фразеологізмів містить соматичний компонент *очі* (17 ФО): *аж іскорки в очах замиготіли; аж іскри з очей сиплються; аж очі на лоб лізуть; аж очі рогом; аж очі рогом лізуть; блиснути очима; виплакати очі; витріщити очі; кресати очима; не вірити своїм очам; очі бігають; очі блиснули гнівом; очі горять; очі грають; очі закипіли слізьми; очі запалали; очі так і світяться*. Цей соматизм вживається на позначення майже всіх вищезазначених емоційних станів. Це пояснюється таким чином: в народі вважають, що очі – це дзеркало душі. Саме тому будь-яку емоцію людини можна одразу побачити в її очах.

Соматизм *голова* є основним в таких фразеологізмах: *аж за голову взятись; братися за голову; вбирати голову в плечі; вішати голову; кров ударяє в голову*. Ці одиниці описують переважно негативні емоції.

У фразеологізмах на позначення сміху наявний соматизм *зуби*: *вискалювати зуби, вишкіряти зуби*. Вони вживаються в зневажливому тоні, мають негативну конотацію. Так само, як і лексема *губи*: *дути губи, квасити губи*.

Здивування висловлюють за допомогою компоненту *лоб*: *аж очі на лоб лізуть, брови полізли на лоба*. Пояснюється це тим, що коли людина дивується, вона справді підіймає брови догори. Отже, соматизми найчастіше вживаються для позначення хвилювання, радості або страху.

Слід зазначити, що серед лексичного складу аналізованих ФО наявні зооніми: *битися як горлиця; коти шкребуть на серці; як (мов, ніби) комашки полізли по спині; як (мов) чорний відл на ногу наступив*. Загалом тут спостерігаємо гіперболізацію як засіб створення експресії, тобто щоб підкреслити ступінь неспокою людини.

Проаналізувавши зібраний матеріал, ми зробили висновок, що значення фразеологізмів, конотативне забарвлення пов'язане з їх лексичним складом. В більшості ФО лексеми виступають в переносному значенні, наприклад *дихати вогнем, квасити губи* та інші. Частими є метонімічні перенесення, коли описується фрагмент почуття людини. Також часто маємо справу з метафоричним перенесенням, найчастіше для цього використовуються дієслова. В багатьох випадках наявна гіперболізація, порівняння та перифраза.

Важливим елементом конотації аналізованих ФО є гумор, іронія. Засобом досягнення комічного ефекту найчастіше виступає метафоризація (*бісики грають, волос в'яне*), гіперболізація (*відбирати мову, вмирати зо сміху*), гра слів (*дрож пробирає, матері його ковінка*).

Щодо використання певних лексем у фразеологічних одиницях, то це пояснюється етимологією ФО, давніми віруваннями та уявленнями народу, спостереженнями за навколишнім світом і природою, господарською діяльністю тощо.

Перспективу нашого дослідження вбачаємо у подальшому вивченні оцінних властивостей фразеологічного корпусу слов'янських мов.

Список використаної літератури

1. Авксентьев Л. Г. Сучасна українська мова : фразеологія : навч. посіб. Харків : Вища шк., 1988. 137 с.
2. Виноградов В. В. Об основных типах фразеологических единиц в русском языке. *Лексикология и лексикография* : избранные труды : М. : Наука, 1977. С. 140–161.
3. Войцева О. А. Аксіологічна характеристика фразеологізмів з найменуваннями одягу та його деталей в українській мові. *Записки з українського мовознавства*: зб. наук. пр. / гол. ред. Т. Ю. Ковалевська. Одеса : ПолиПринт, 2015. Вип. 22. С. 5–16.
4. Медведев Ф. П. Українська фразеологія. Чому ми так говоримо. Харків : Вища шк., 1982. 232 с.
5. Мокиенко В. М. Славянская фразеология : учеб. пособие. М. : Высш. шк., 1989. 286 с.
6. Скрипник Л. Г. Фразеологія української мови : монографія. К. : Наук. думка, 1973. 280 с.

7. Сліпецька В. Взаємозв'язок понять емоційність, оцінка, експресивність – актуальна проблема лінгвістичної теорії емоцій. *Studia Ukrainica Posnaniensia*. 2016. Вип. 4. С. 149–153.
8. Ужченко В. Д., Ужченко Д. В. Фразеологія сучасної української мови : посіб. для студ. філол. факультетів вищ. навч. закладів. Луганськ : Альма-матер, 2005. 400 с.
9. Яковенко Л. І. Семантичні трансформації фразеологічних одиниць у художньому мовленні М. Стельмаха. *Вісник ОНУ. Сер.: Філологія*, 2015. Т. 20, вип. 2(12). С. 101–106.
10. Словник української мови : у 11 т. К. : Наук. думка, 1970 – 1980. Т. 1 – 11.
11. Словник фразеологізмів української мови / уклад. В. М. Білоноженко, І. С. Гнатюк, В. В. Дятчук, Н. М. Неровня, Т. О. Федоренко. К. : Наук. думка, 2008. 1104 с.
12. Фразеологічний словник української мови : наук. вид. / відп. ред. Л. С. Паламарчук. К. : Наук. думка, 1993. 1007 с.
13. Bally Ch. Précis de stylistique. Genève, 1905.
14. Bally Ch. Traité de stylistique française. Heidelberg, 1909.